

УДК 281. 96:244 "15/16"

Г. В. Охріменко,
викладач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національного університету "Острозька академія"

ОСНОВНІ ТЕМАТИЧНІ БЛОКИ ВІДОБРАЖЕННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНСЬКО- БІЛОРУСЬКІЙ ПОЛЕМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

У статті подається характеристика тематичним блокам в українсько-білоруській полемічній літературі кінця XVI – першої половини XVII ст., що репрезентують кризові явища Київської митрополії Православної церкви. До найважливіших тем автор статті відносить порушення внутрішньоцерковної дисципліни та інституційну кризу в Київській митрополії, недостатній інтелектуально-освітній та моральний рівень православного духовенства.

Ключові слова: Київська митрополія Православної церкви, українсько-білоруська полемічна література, інституційна криза.

Основные тематические блоки отображения кризисных явлений Киевской митрополии Православной церкви в украинско-белорусской полемической литературе конца XVI – первой половины XVII в.

В статье дается характеристика тематическим блокам в украинско-белорусской полемической литературе конца XVI – первой половины XVII века, которые представляют кризисные явления Киевской митрополии Православной церкви. К важнейшим темам автор статьи относит нарушение внутренней церковной дисциплины и институциональный кризис в Киевской митрополии, недостаточный интеллектуально-образовательный и нравственный уровень православного духовенства.

Ключевые слова: Киевская митрополія Православної церкви, украинско-белорусская полемическая литература, институциональный кризис.

Basic thematic blocks of reflection of the crisis phenomena of the Orthodox Church in the Kyivan metropolia in Ukrainian-Belarusian polemic literature of end of XVI – the first half of XVII century

In the article the author considers the thematic blocks in the Ukrainian-Belarusian polemic literature of the end of the XVI and the

beginning of the XVII century, which represent the crisis of the Orthodox Church in the Kyivan metropolia. The accent is made on such important themes as breach of internal Church discipline, the institutional crisis in Kyivan metropolia, the lack of intellectual, educational and moral levels of the Orthodox's clergy.

Keywords: *the Orthodox Church in the Kyivan metropolia, the Ukrainian-Belarusian polemic literature, the institutional crisis.*

Українсько-білоруська полемічна література кінця XVII – першої половини XVII ст. залишається складним та актуальним об’єктом дослідження для історичних, філологічних, філософських студій завдяки різним предметним сферам вираження: стилістичним характеристикам текстових масивів; запозиченням ідей протестантської культури, з одночасною акцентацією на грецько-візантійській культурі; паралельним існуванням рукописної та видрукованої традиції подання інформації. Деякі сучасні українські дослідники полемічних творів порівнюють їх з історичними літописами, які виразно віддзеркалюють інтелектуальний, культурно-правовий рівень суспільства та розвиток його інституцій на зламі XVI і XVII століть [10, с. 5; 8, с. 209].

В період перебування українських земель в складі Речі Посполитої церква була невід’ємним атрибутом державності, її постійним інститутом. Полемічна література стає важливим історичним джерелом відображення стану Православної церкви як інституції на теренах Речі Посполитої, яка переживала кризу у власному розвитку та характеризував неспроможність існування Київської митрополії загалом. Питання корумпованості у системі відносин “державна-церква” завдяки патрональному праву “подавання хлібів духовних та столиць духовних”, малоосвіченості православної церковної верхівки, порушення прав вільного вибору віросповідання обговорювались православними та католицькими полемістів кінця XVI – першої половини XVII ст.

Такими чином метою даного наукового дослідження є розгляд основних тематичних блоків відображення кризових явищ Київської митрополії Православної церкви в українсько-білоруській полемічній літературі кінця XVI – першої половини XVII ст.

Важливий внесок у дослідження тематичного наповнення полемічних творів кінця XVI – першої половини XVII ст. здійснили представники Київської духовної академії в кінці XIX ст., зокрема В. Завитневич [3], С. Нестеровський [5], М. Смольський [6] та І. Стрельбицький [7]. Серед сучасних науковців, які займаються розвідками з запропонованої проблематики, варто відзначити дослідження В. Земи [4], Н. Поплавської [10], А. Пашука [9], С. Савченка [11], В. Ульяновського [13] та І. Шевченка [14].

Для висвітлення мети дослідження необхідним є вирішення таких завдань: 1) розкрити значення українсько-білоруської полемічної літератури кінця XVI – першої половини XVII ст. для історичного релігієзнавства; 2) розглянути типологію основних тем в релігійній полеміці, на основі концепцій українських дослідників сучасності та минулих; 3) виокремити із загальної тематики полемічної літератури основні питання, які відображають кризові явища Київської митрополії Православної церкви.

Традиційне трактування полемічної літератури, запропоноване ще в 60–70-х рр. XX ст., визначає її як літературно-публіцистичну творчість церковно-релігійного і суспільно-політичного змісту кінця XVI – початку XVII ст., що виникла на західноукраїнських та білоруських землях в умовах віросповідної боротьби між католиками, уніатами і православними [2, с. 2156].

Сучасна українська історіографія розглядає українсько-білоруське полемічне письменство (послання, листи, трактати, памфлети, діалоги, монологи-інвективи) вже як синкретизм богословсько-догматичного, документального, історичного, політичного матеріалу, що виник в результаті неприйняття православними ієрархами догматичних настанов протестантської та римо-католицької церков на території Речі Посполитої в XVI–XVII ст. Окрім того, полемічна література розглядається як цінний джерельний матеріал до історії богослужінь української церкви, адже містить значний пласт обрядово-літургійних питань [1, с. 180].

Змістове наповнення полемічних творів апологетів та опонентів доцільності існування Київської митрополії Православної церкви кінця XVI – першої половини XVII ст. українськими дослідниками характеризується досить неоднозначно. Про “примітивність” полемічних творів кінця XVI ст. зазначає М. Сумцов, який зазначав, що православні письменники-полемісти відмовлялися від прямої боротьби з латино-уніатськими письменниками і обмежилися лише простими виправданнями кризового стану православної церкви [12, с. 8]. Також полемізування було найкращим способом доведення певної позиції, адже тексти писалися з захопленням, часто без будь-яких морально-етичних обмежень на зразок сучасних законів про відповідальність за наклеп [14, с. 49]. Та на думку українського історика В. Земи, дослідника полемічних збірок XVI–XVII ст., не варто обмежуватись виключно стилем презентації позиції автора, адже трактати православних полемістів того часу були спробою регенерації культурного капіталу православного слов’янства, пристосуванням його до змін у церковному житті [4, с. 46]. Завдяки цьому полемічна література містить низку тем, які потребують лінгвістичного аналізу, детального вивчення на історичну достовірність та ідейне наповнення.

Перші спроби здійснити ґрунтовний науковий аналіз тематично-змістового наповнення полемічних творів прагнули видатні історики та громадські діячі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема, цікавим є дослідження російського історика В. Завитневича “Про значення західно-руської богословсько-полемічної літератури кінця ХVІ – початку ХVІІ ст...” (Київ, 1884), в якому автор визначив постійні та тимчасові теми в латино-уніатських полемічних трактатах протягом всієї міжконфесійної боротьби [3, с. 234–235]. Постійним елементом в полеміці була суперечка щодо вчень та обрядів між Східною (православною) та Західною (католицькою) церквами. Особливе місце в переліку постійних тем належало питанню про примат папи Римського. Полемісти також звертали увагу і на змінні питання: 1) з самого початку латино-уніатські полемісти, ініціатори полемічного руху, на перше місце ставили “сумний стан західно-руської церкви” і заради цих тимчасових труднощів потрібне підпорядкування папі Римському; 2) після формального затвердження Берестеської унії в 1596 р., основна увага була приділена утворенню уніатської церкви як нової української церкви; 3) надалі проунійні полемісти для активного захоплення православного кліру вирішили про аргументувати історичні причини Берестейського собору, і перш за все звернули увагу на Ферраро-Флорентійський собор, але 4) коли православні оголосили собор “розбійничим”, і результати його визнали недійсними, латино-уніатські полемісти зробили ще одне зусилля: зробили центром полеміки давню історію руської церкви і тим самим прагнули довести, що руська церква отримала свій початок не з Константинополя, а з Риму (зв’язок між католицькою та православною церквами ніколи не переривався, а Флорентійська та Берестейська унії були лише нагадуванням про це).

Серед сучасних дослідників українсько-білоруської полеміки кінця ХVІ – першої половини ХVІІ ст. значний внесок до характеристики її тематичної спрямованості здійснив С. Савченко, який на основі монографічного дослідження І. Шевченка “Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку ХVІІІ століття” (Торонто, 1996; Львів, 2001) виокремив три основні тематичні блоки [11, с. 161; 14]:

1. Історія церковного права. Перший блок питань охоплює чотири події: 1) хрещення Київської Русі: якою мірою вважати його православним або римо-католицьким; 2) розподіл Церков 1054 р.; 3) питання верифікації наслідків Ферраро-Флорентійського собору (1438–1439 рр.) ; 4) історія Берестейського собору 1596 р. та спроби заперечити чи захистити його.

2. Богословсько-докринальна проблематика, що передбачає розгляд питань примату папи Римського, догматичного вчення про *filioque* (сходжен-

ня Святого Духа від Отця і від Сина), вживання прісного хліба для причастя, визнання чистилища та целібату серед православного духовенства.

3. Місцеві мотиви або віньетки, в яких відображаються ментальність та важке соціальне становище православного духовенства.

Досить вдалу типологізацію тематичної картини полемічної літератури здійснив А. Пашук, зосередивши свою увагу на таких питаннях: 1) догматичні суперечки та дискусія про обряди; 2) еkleзіологічні характеристики церкви та роль римського апостольського престолу у взаємовідносинах з православними митрополитами; 3) майнові права та свободи православних ієрархів; 5) питання об'єднання церков (єкуменічна складова) [9, с. 90–91].

Запропоновані теми в цілому склали одну цілісну систему, адже в ході здійснення запропонованих історичних подій приймалися рішення щодо богословсько-докринальної проблематики, а ментальність чи стан суспільства розглядався виключно як причини виникнення чи наслідки впливу цих історичних подій. Окрім того, дана загальна структура взаємопов'язаних тем полемічних творів дозволяє продемонструвати проблемні моменти, які характеризують кризовий стан Київської митрополії Православної церкви кінця XVI – першої половини XVII ст.

Та все ж для релігієзнавчого аналізу важливим залишаються дослідження представників Київської духовної академії – одного з найважливіших наукових центрів кінця XIX ст.

І. Стрельбицький, один з випускників Київської духовної академії та автор дослідження “Уніатські собори (1596–1839)” (Київ, 1884), стверджував, що православні полемісти розмірковували не тільки про догматичні переваги православ'я та недоліки унії, але і про права у релігійних справах короля, ієрархів та народу: “... писати про унію увійшло у певну моду, до такої міри, що навіть офіційні папери перетворювались на богословські трактати. Чим більше православні та уніатські автори переслідували свої полемічні цілі, тим яскравіше висловлювали переконання і характеристики своєї партії, і часто надавали гласності негативним рисам своїх супротивників” [7, с. 118–119].

Основні причини реформування церковного життя в Київській митрополії, на думку дослідника, приховувались в “повномасштабному у вищій церковній ієрархії захопленні життям магнатства, шляхти; в насиллі і розбраті церковної дисципліни більшістю представниками західно-руської церкви” [7, с. 2–3]. Тому тематичними блоками в українсько-білоруській полемічній літературі стали: 1) боротьба з популяризацією протестантських поглядів у литовсько-польському середовищі; 2) бажання римського престолу підпорядкувати православну церкву; 3) пропагування введення єдиного нового григоріанського календаря для ре-

гламентування церковно-релігійних свят в Православній церкві Речі Посполитої після 1582 р.

На думку іншого представника Київської духовної академії, С. Нестеровського, полемічні трактати мали різний характер: одні мали статті виключно полемічного характеру і мали безпосередньою метою – “викриття та присоромлення латинян”; інші матеріали мали лише енциклопедичний, морально-аскетичний та частково історичний характер [5, с. 33–34].

Дослідник визначає два основних питання, які були предметом для обговорення православними полемістами кінця XVI ст.: 1) питання про час і причини відділення Римської церкви від вселенської; 2) питання про “блуди” (відхилення) латинян, за які вони були відлучені від вселенської церкви і заслугоували справедливого несхвалення зі сторони православних [5, с. 102–103].

До характеристики стану уніатської та православної церков в після-берестейський період звертається ще один випускник Київської духовної академії, М. Смольський. У дисертаційному дослідженні “Ставлення папського престолу до уніатської та православної церкви в Західній Русі – за папи Урбана VIII (1623–1644 рр.)” (Київ, 1895), на основі творчості полемістів Мелетія Смотрицького та Йосифа Рутського, зазначає, що основною темою проуніатських полемістів і після прийняття унії залишалася несприятлива моральна ситуація та неосвіченість серед православного та уніатського духовенства. Так, Мелетій Смотрицький у “Пртестаці” (“*Protestatia przeciwko soborowi*”) (1628), а також у “Паранезисі” (“*Paraenesis abo Napomnienie do narodu Rusniego*”) (1628) зазначав про лицемірство заступників православ’я і доказує, що ті, які вважають себе вартовими чистоти грецької віри, псують віру ересями Лютера і Кальвіна [6, с. 100–101]. В той же час уніатський митрополит та полеміст Йосиф Рутський звинувачував підпорядкованих йому уніатських єпископів в байдужості до питань захисту релігії. На основі цього М. Смольський робить висновок про те, що як православне, так і уніатське духовенство в епоху післяунійну не відповідало своєму призначенню: страждаючи від свого безправного становища в суспільстві, воно ще більше страждало від повної неосвіченості. “Морок неосвіченості” логічно породжував моральну розбещеність, адже у священнослужителі приймали більшою мірою людей безпорадних, напівграмотних та бездарних. Тому природно, що релігійно-моральні інтереси такими людьми не враховувалися, і інститут священнослужителя ними сприймався виключно як ремесло, яке надає матеріальну винагороду [6, с. 260–261].

На підтвердження цих поглядів наполягають і сучасні українські вчені, зокрема В. Ульяновський. Концепція дослідника ґрунтується на висновку, що друга половина XVI століття є “темною” епохою в істо-

рії православної церкви, адже характеризується рабською залежністю церкви від світської влади, приниженням та поневоленням православної церкви польською державою [13, с. 28].

Таким чином основними тематичними блоками, які характеризували кризові явища в православній церкві на теренах Речі Посполитої на сторінках українсько-білоруської полемічної літератури можна вважати:

1. Порушення внутрішньої церковної дисципліни та децентралізація влади в Київській митрополії як вияв інституціональної кризи;

2. Недостатній інтелектуально-освітній рівень православного духовенства Київської митрополії;

3. Негативізація образу священнослужителів Київської митрополії через представлення прикладів аморальної поведінки православним духовенством.

Отже, можна стверджувати, що полемічна література кінця XVI – першої половини XVII ст. є аналогічною до альманахів сучасності групою документальних масивів історичної інформації, яка висвітлювала тези та антитези тогочасної церковної та світської еліти щодо подій, які відбувалися на українсько-білоруських теренах Київської митрополії Речі Посполитої. Звертаючись до подій, які стали причиною написання полемічних текстів, українські дослідники сучасності та минувшини зазначають, що кризові явища в Православній церкві визначали не стільки конкуруючі традиції, оскільки обопільні упередження східної і західної гілок християнства, низку непорозумінь, джерелом яких стала перш за все політична історія XV–XVI ст. До важливих тем відображення кризового стану Київської митрополії православні та латино-уніатські полемісти кінця XVI – першої половини XVII ст. відносять питання підпорядкування Православної церкви римському апостольському престолу внаслідок децентралізації влади в митрополії, низький інтелектуально-освітній рівень православного та уніатського духовенства, а також негативізація морального образу священнослужителя.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бабич, С. Література полемічна українсько-білоруська [Текст] / С. Бабич // Острозька академія XVI–XVII століття: енцикл. вид. / гол. ред. кол. проф. І. Д. Пасічник. – Острог, 2008. – С. 180–183.

2. Енциклопедія Українознавства [Текст] = Encyclopedia of Ukraine: слов. ч. / гол. ред. проф. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1970. – Т. 6. – С. 2005–2400.

3. Завитневич, В. З. О значені западно-русской богословско-полемической литературы конца XVI и начала XVII и мсть, занимаемомъ въ ней, палінодіей Захаріи Копыстенскаго [Текст] / В. З. Завитневич. – Христианское чтение. – 1884. – № 1–2. – С. 225–238.

4. Зема, В. Є. Полеміко-догматичні збірки XVI – початку XVII ст. [Текст] / В. Є. Зема // Український історичний журнал: наук. журн. / гол. ред. В. Смолій. – 2001. – № 5. – С. 43–74.
5. Інститут рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. Дис. 1121. Южноруський протівокатолицький сборнік 1596 года вь связи съ другими подобными сборниками [Рукопис]. Студента четвертого курса Кіевской Духовной академіи Сергія Нестеровскаго. – 30 марта 1888. – Кіев. – 149 с. (83 лист).
6. Інститут рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. Дис. 1410. Отношеніе папського престола вь уніатской и православной церкви вь Западной Росіи – при папъ Урбанъ VIII (1623-1644 гг.) [Рукопис]. Студента 4 го курсу Кіевской Духовной академіи Николая Смольскаго. – 1 мая 1895. – Кіев. – 354 с. (179 лист).
7. Інститут рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. Фонд № 304. Од. зб. 972. Стрельбицкий, Иван. Уніатскіе соборы (1596-1839) [Рукопис] / И. Стрельбицкий. – 12 марта 1884. – Кіевъ. – 381 с. (207 лист). – Припренія: С. 382-392.
8. Маслов, С. І. Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI і першій половині XVII ст. [Текст] / С. І. Маслов // Матеріали до вивчення історії української літератури : редкол. : акад. О. І. Білецький, проф. П. М. Попов, доц. Н. Й. Жук та ін. – К. : Вид-во “Радянська школа”, 1959. – Т. 1. Давня українська література. Доба феодалізму до кінця XVIII ст. – С. 198–212.
9. Пашук, А. Українська церква і незалежність України [Текст] : моногр. / А. Пашук; рец. : М. Кашуба, М. Братасюк, І. Захара. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 364 с.
10. Поплавська, Н. М. Полемісти. Риторика. Переконування (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII ст.) [Текст]: монограф. / Н. М. Поплавська; рец. : д-р філол. наук, чл. -кор. М. М. Сулима, д-р філол. наук, проф. В. І. Шкляр, д-р філол. наук проф. Б. С. Криса. – Тернопіль : ТНПУ, 2007. – 379 с.
11. Савченко, С. В. Полемічна література XVI-XVII ст. в українській історіографії [Текст] / С. В. Савченко // Український історичний журнал / гол. ред. В. А. Смолій. – 2007. – № 5. – С. 158–174.
12. Сумцов, Н. О. Характеристика южнорусской литературы семнадцатого вька. [Текст] / Н. О. Сумцов. – Кіевъ : Изданіе редакціи “Кіевской старины”, 1885. – 18 с.
13. Ульяновський, В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні [Текст] : у 3 кн. / В. І. Ульяновський. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 2. Середина XV – кінець XVII ст. – 256 с.
14. Шевченко, Ігор. Релігійна полемічна література в українсько-білоруських землях у XVI-XVII ст. [Електронний ресурс] / І. Шевченко // Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. – Режим доступу : [www. URL:http://litopys.org.ua/ishevch/ishev12.htm](http://www.URL:http://litopys.org.ua/ishevch/ishev12.htm). – Вперше опубліковано у Journal of Ukrainian Studies 17 (№ 1-2 (літо-зима 1992). – С. 45–58. – Заголовок з екрану.